

KAROL MARIAN POSPIESZALSKI

INSTYTUT ZACHODNI - WIELKOPOLSKI OŚRODEK MYŚLI POLITYCZNEJ

Tytuł tego szkicu budzić może pewne wątpliwości. Z jednej bowiem strony geneza i aktywność Instytutu wiąże go ze środowiskiem Wielkopolski, z drugiej - współpraca z wieloma instytucjami nadaje mu charakter ogólnokrajowy. Taka też jest problematyka jego działalności¹. Pierwsze i główne zadanie Instytutu Zachodniego polegało na badaniu spraw nowych Ziem Zachodnich, stosunków polsko-niemieckich w przeszłości i w czasach współczesnych; obecnie zwraca się Instytut także ku Wspólnocie Europejskiej, do której Polska wraz z członkami Trójkąta Wyszehradzkiego stopniowo wkracza.

Korzenie Instytutu sięgają czasów okupacji. Założycielem był historyk, profesor Uniwersytetu Poznańskiego Zygmunt Wojciechowski². Jego nazwisko weszło z czasem w skład nazwy Instytutu. Należał on wraz ze swymi najbliższymi współpracownikami do konspiracyjnej organizacji "Ojczyzna", której członkowie wywodzili się częściowo z przedwojennej Narodowej Demokracji, a po części z katolickich ugrupowań o charakterze centrowym; były to więc osoby, które nie należały bynajmniej do twórców Polski Ludowej. Idea powrotu Polski na najdawniejsze ziemie piastowskie, uważana przed wojną za nierealną i zgoła polityczną fantazję, stała się w obliczu coraz wyraźniej rysującej się utraty ziem wschodnich - zawsze należących do niepodległej Polski - konkretnym postulatem sprawiedliwości dziejowej. Toteż "Ojczyzna" zajęła negatywne stanowisko wobec postawy premiera polskiego rządu na uchodźstwie, Arciszewskiego, który mawiał, że nie chcemy Wrocławia i Szczecina.

Oficjalnie podawano dotychczas, że Instytut Zachodni powstał w Milanówku pod Warszawą w grudniu 1944 r. W istocie datę założenia należy przesunąć na wcześniejszy czas, na dzień 22 czerwca 1941 r. (przypadkowym zbiegiem okoliczności był to dzień niemieckiej napaści na ZSRR), kiedy to odbyło się w Warszawie założycielskie zebranie Studium Zachodniego³. Brali w nim udział - poza prof. Wojciechowskim - Maria Kiełczewska (geograf), Leon Całka (ekonomista), Edward Piszcz (dziennikarz), Kirił Sosnowski (redaktor wydawnictw), Karol Marian Pospieszalski (prawnik). Po wojnie, wszyscy z wyjątkiem L. Całki i E. Piszczą, którzy zginęli z ręki okupanta, stali się od pierwszej chwili pracownikami naukowymi In-

¹Autor był pracownikiem Instytutu w latach 1945 - 1966, jednak nie przestał interesować się jego późniejszą działalnością.

²Z. Kaczmarczyk, *Zygmunt Wojciechowski (1900-1955)*, Przegląd Zachodni 1975, nr 4, s. 168-179.

³M. Wojciechowska, *Zprahistorii Instytutu Zachodniego*, Dzieje Najnowsze 1970, zesz. 3.

stytutu; Halina Całka (wdowa po Leonie) została bibliotekarką, a następnie sekretarką dysekcji. W krótkim czasie opublikowali też w Instytucie swe prace, napisane na zlecenie Studium Zachodniego⁴. Gdyby Zygmunt Wojciechowski, ubiegając się o powołanie do życia Instytutu, ujawnił instytucję, która od 1941 r. działała przy Delegaturze Rządu, pogrzałaby swoją ideę przy pierwszej próbie jej realizacji. O Studium Zachodnim nie było w ogóle mowy.

Założyciel uważał, że najlepszą formą działania będzie towarzystwo naukowe, a więc organizacja o charakterze społecznym. Zgodę premiera Osóbki-Morawskiego uzyskano w dniu 27 lutego 1945 r. Towarzystwo "Instytut Zachodni" prowadziło instytut w ścisłym tego słowa znaczeniu pod tą samą nazwą. Jako siedzibę obrano oczywiście Poznań, który już w okresie międzywojennym był ośrodkiem polskiej myśli zachodniej. Osoby, które jako założyciele podpisały zgłoszenie towarzystwa w Urzędzie Wojewódzkim, stanowiły pierwszy organ uchwałodawczy. Dalszych członków powoływały kolejne roczne walne zebrania. One to wybierały dyrektora, kuratorium, później też radę naukową. Finanse opierały się na subsydiach, dochody własne były minimalne. Bezpośredni nadzór sprawował wojewoda, dotacje finansowe przyznawane były przez Urząd Rady Ministrów lub Ministra Ziemi Odzyskanych, Ministra Administracji Publicznej czy Ministra Spraw Zagranicznych, a później, po jej utworzeniu w 1950 r., także przez Polską Akademię Nauk. Dopiero uchwała Rady Ministrów z 31 marca 1962 r. rozciągnęła przepisy ustawy o instytucjach naukowo-badawczych na Instytut Zachodni, który odtąd był finansowany z budżetu towarzystw naukowych PAN, podlegając nadzorowi jego Wydziału I. W przejściowym okresie spowodowanym zmianą ustroju w latach 1989-1990 kompetentna była nadal Polska Akademia Nauk, zaś pod względem finansowym - Komitet Badań Naukowych. W dniu 7 lipca 1992 r., po przeprowadzonej przez Walne Zebranie kolejnej zmiany statutu, Minister Spraw Zagranicznych za zgodą Rady Ministrów zaliczył Instytut Zachodni do kategorii instytutów badawczo-rozwojowych i poddał go swemu nadzorowi. Towarzystwo zostało oddzielone od Instytutu, ma ono na swych zebraniach spełniać tylko rolę doradczą.

Dzieje Instytutu można podzielić na różne okresy. Pierwszym dyrektorem był do dnia swego przedczesnego zgonu w dniu 24 października 1955 r. Zygmunt Wojciechowski (okres I). Po nim działali przez stosunkowo krótki czas bezpartyjni profesorowie, historycy: Kazimierz Piwarski z Krakowa (1956 - 1958), a następnie Poznaniacy Gerard Labuda (1958 - 1960) i Michał Szczaniecki (1961 - 1964) - (okres II). Po dymisji tego ostatniego ster objęli profesorowie, którzy należeli do PZPR. Przez rok urzędował tylko jako p.o. dyrektora prof. Zdzisław Kaczmarczyk, potem dyrektorami byli socjolog Władysław Markiewicz (1966 - 1973) i ponownie historycy - Lech Trzeciakowski (1974 - 1978) i Antoni Czubiński (1978 - 1990), wszyscy z Poznania (okres III).

⁴ Były to następujące prace: M. Kiełczewska, A. Grodek, *Odra-Nyaa - najlepsza granica Polaki*; Z. WJ cichowski, *Polska-Niemcy. Dziesięć wieków zmagania*; K. M. Pospieszalski, *Polska pod niemieckim prawem Ziemi wcielone oraz zbiór protokołów zeznań świadków spisanych przez E. Serwańskiego i I. Trawińską p czas Powstania Warszawskiego*.

* * *

W latach czterdziestych Instytut rozwijał się prężnie, utworzył nawet szereg stacji naukowych poza Poznaniem. Niestety uległy one ok. 1950 r. likwidacji ze względów finansowych względnie przejęte zostały przez powstałą w międzyczasie Polską Akademię Nauk. Pierwsze czynności Instytutu to udział w przygotowaniu planów zasiedlenia Ziemi Zachodnich i rozpoczęcie prac nad nazewnictwem dla całego obszaru - zajęli się tym Kazimierz Kolańczyk i Władysław Rusiński. Zaraz też podjęto akcję wydawniczą; już jesienią 1945 r. ukazała się praca Marii Kiełczewskiej i Andrzeja Grodka *Odra-Nysa - najlepsza granica Polski*, wydawana potem jeszcze dwukrotnie w 1946 r. Temat ten kontynuowali Alfons Klafkowski i Bolesław Wiewióra. Publikacje tego okresu obejmowały następujące zagadnienia: znaczenie Ziemi Zachodnich (Janusz Kolipiński, A. Grodek, August Zierhoffer, M. Kiełczewska), historia Niemiec (Z. Wojciechowski, Janusz Pajewski, Kazimierz Tymieniecki), pewne wybrane problemy historyczne (Tadeusz Lehr-Spławiński, Marian Friedberg, Władysław Konopczyński), dzieje okupacji (K. M. Pospieszalski, Edward Serwański, A. Klafkowski, Janusz Deresiewicz, Władysław Rusiński i inni). Przygotowywano materiały do wielkiego Wydawnictwa seryjnego *Ziemia Staropolski*, które w następnych latach ukazało się w objętości 6 tomów. Wydano też kilka tomów serii *Documenta Occupationisy* publikacji przewidzianej głównie dla ogłaszania niemieckich dokumentów w oryginale. Pierwsze dwa tomy zostały przyjęte jako dowody w głównym Procesie Norymberskim, a maszynopis pracy *Polska pod niemieckim prawem* - jeszcze przed jej opublikowaniem - wręczono Jerzemu Sawickiemu, pierwszemu polskiemu delegatowi na tym procesie.

Mimo tych osiągnięć wystąpiły wysoce niepokojące zjawiska, które - jak się wydawało - zagrażały bytowi Instytutu. Z listy wyborców do Sejmu Ustawodawczego w 1947 r. skreślono nazwisko prof. Wojciechowskiego (ordynacja przewidywała taką możliwość wobec "wrogów ustroju"). Jeszcze groźniejsze było aresztowanie Edwarda Serwańskiego (pierwszego redaktora "Przeglądu Zachodniego") oraz blisko z prof. Wojciechowskim związanego adwokata Jacka Nikischa. Profesor otwarcie mówił, iż była to akcja skierowana przeciwko niemu. Wspomnianą trójkę postawiono razem przed sądem i skazano na długoletnie więzienie na rzekome kontynuowanie konspiracyjnej działalności "Ojczyzny". Nawet motywy wyroku skazującego świadczą o tym, że ostarzenie było bezpodstawne. Skazanych zwolniono po 4 latach, a po październiku 1956 r. - uniewinniono⁵.

Z obawy przed konsekwencjami zniszczono w Instytucie spisane przez E. Serwańskiego i Irenę Trawińską podczas Powstania Warszawskiego zeznania o zbrodniach niemieckich, gdyż w protokołach tych znajdowały się też wypowiedzi antyradzieckie. Uznano także, iż w artykule *Poznań pod okupacją*, ("Studia Poznańskie 1953") nie można w żadnym razie - z obawy przed likwidacją Instytutu - pisać o konspiracyjnej działalności Armii Krajowej, a jedynie o akcjach PPR. Niezrozumiałe były przy tym interwen-

⁵Teczka "Ojczyzna" - Dział Rękopisów Biblioteki Głównej UAM.

cje cenzury, która np. tuż przed drukiem gotowego już numeru "Przeglądu Zachodniego" zażądała wycofania zeń artykułu K. M. Pospieszalskiego *Sprawa 58000 Volksdeutschów*, w którym autor prostował oszczerstwa niemieckiej propagandy, twierdzącej, iż Polacy taką właśnie liczbę członków mniejszości niemieckiej wymordowali we wrześniu 1939 r.

Te i inne, również niezwykle trudności nie przerywały bynajmniej pracy. W pierwszym dziesięcioleciu swej działalności Instytut Zachodni wydał - poza miesięcznikiem "Przegląd Zachodni" - aż 68 książek. Gwoli ścisłości trzeba zaznaczyć, że nie wszystkie prace powstawały w samym Instytucie; niektóre rodziły się tylko z inicjatywy Instytutu lub były dziełem osób, które zwracały się do niego jako do instytucji wydawniczej z prośbą o druk. Kadra naukowa Instytutu, związana w znacznej części z Uniwersytetem, oraz obsługa techniczna były nieliczne. Pierwotnie zatrudniano tylko kilkunastu pracowników (wliczając w to obsługę rozrastającej się biblioteki), później więcej, lecz po 1949 r. w związku z trudnościami finansowymi liczba ich spadała.

* * *

Drugi okres w dziejach Instytutu Zachodniego to czas, w którym dyrektorami byli kolejno: K. Piwarski, G. Labuda i M. Szczaniecki, a więc lata 1956 - 1964. Początek tego okresu był burzliwy. Przedwczesny zgon Z. Wojciechowskiego wstrząsnął Instytutem. Kto poprowadzi dalej jego dzieło? Jaki będzie program? Zabrakło wybitnej indywidualności. Uchwała Walnego Zgromadzenia podjęta za sprawą PZPR stanowiła, że należy położyć szczególny nacisk na polityczną aktualizację problematyki badawczej i informacyjnej, na pełniejsze jej wykorzystanie w pracy politycznej; że należy oparcie Polski o Odrę i Nysę powiązać z walką sił postępowych w Niemczech i z rolą NRD jako "przyszłości Niemiec"; że należy dostarczyć rzetelnej i aktualnej informacji o działalności reakcji niemieckiej w przeszłości i obecnie, o hitleryzmie, faszyzmie, militarystyce i rewizjonizmie; że trzeba stale przypominać światu o zbrodniach hitlerowskich. Prof. A. Klafkowski powiedział wówczas do protokołu: "Jest to niejako *vetum* nieufności dla dotychczasowej działalności". Ten pogląd na pewno nie był przez wszystkich podzielany.

Nie było do tego czasu żadnej książkowej publikacji o NRD, niemniej Instytut przyjmował przyjazną stamtąd podaną rękę, należycie oceniając akceptację zachodniej granicy Polski i polskiego spojrzenia na stosunki polsko-niemieckie. Znajdowało to wyraz w miesięczniku "Przegląd Zachodni".

Odpowiedzią na uchwałę Walnego Zgromadzenia były publikacja Jerzego Tomali z Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych *Tempo rozwoju produkcji przemysłowej w NRD* (1957), monografia Zbigniewa Rostockiego *Odrodzenie sił zbrojnych w Niemieckiej Republice Federalnej* (1959) i praca Lecha Janickiego *Ustrój polityczny Niemieckiej Republiki Demokratycznej* (1964), pierwsza tego rodzaju publikacja w Europie Wschodniej. Przypomnieniem zbrodni hitlerowskich był przekład pióra Tadeusza Cypriana i Je-

rzego Sawickiego fragmentów stenogramu z Procesu Norymberskiego dotyczących Polski (1956) oraz siedmiu wyroków Najwyższego Trybunału Narodowego skazujących szereg nazistowskich wielkorządców za zbrodnie popełnione w Polsce (1962).

Inny charakter miały dwa tomy, dawniej już przez K. M. Pospieszalskiego przygotowane — *Documenta Occupationis* VI (1958) i VII (1959), z których pierwszy zawierał wybór niemieckich dokumentów o Generalnej Guberni wraz z szeroką monografią hitlerowskiego "systemu prawnego" na tym obszarze okupowanej Polski (tom V z 1952 r. dotyczył tzw. ziem wcielonych), a drugi stanowił rozszerzoną wersję skonfiskowanej w 1951 r. pracy *Sprawa 58000 Volksdeutschow*.

Dziwna rzecz, że pracownia badań dziejów okupacji miała być w 1956 r. zlikwidowana. Na szczęście do tego nie doszło. Okręgowe komisje do badań zbrodni hitlerowskich wówczas od lat już nie istniały, a Główna Komisja przy Ministerstwie Sprawiedliwości pracowała w zmniejszonym składzie.

Wiele miejsca poświęcono Ziemiom Zachodnim. Oto niektóre problemy poruszone w książkowych publikacjach: o niewielkim znaczeniu Pomorza Zachodniego dla Rzeszy i panującym tam w okresie międzywojennym kryzysie ludnościowym pisał B. Dopierała (*Ekonomiczne i demograficzne problemy Pomorza Zachodniego*, 1959); gospodarczemu i demograficznemu rozwojowi Ziem Zachodnich poświęcono pracę zbiorową pod red. B. Gruchttiana i J. Ziółkowskiego (1960) oraz podobną pracę pod red. W. Kawalca (1964), strukturze przemysłu na tym terenie — studia S. Smolińskiego, M. Przedpeńskiego i B. Gruchmana (1961), a strukturze ludnościowej polskiego Wrocławia - pracę I. Turnau (1960). Tutaj należy też *Bibliografia Ziem Zachodnich 1945 - 1958* sporządzona przez J. Czarneckiego (1962), zawierająca aż 4753 pozycji.

Prawo międzynarodowe było reprezentowane przez pracę K. Skubiszewskiego *Pieniądz na terytorium okupowanym* (1960) oraz dwa studia B. Wiewióry: *Granica polsko-niemiecka w świetle prawa międzynarodowego* (1957), która ukazała się także w języku angielskim, oraz *Uznanie nabytków w prawie międzynarodowym* (1961); historia najnowsza - przez pracę J. Krasuskiego o stosunkach polsko-niemieckich w latach 1919 - 1925 i studium A. Kamińskiego o Niemcach na konferencji haskiej 1899 r. (obydwie wydane w 1962 r.) oraz zbiór studiów pod red. G. Labudy *Wschodnia ekspansja Niemiec* (1963).

Ogólna liczba publikacji zwartych w omawianym drugim okresie równała się niemal dorobkowi poprzedniego okresu i wyniosła 58 pozycji. Upowszechnianiu wyników polskich badań służył też powstały w 1960 r. półrocznik "Polish Western Affairs", stanowiący poniekąd kontynuację wydanej już w poprzednim okresie monografii *Poland's Place in Europe* (1947).

Ożywiły się wybitnie kontakty między pokrewnymi instytutami dzięki Powołanej w 1959 r. Komisji Koordynacyjnej. Także pozapoznańskie ośrodki Publikowały swe prace w periodyku Instytutu wydawanym w języku angielskim.

Niezwykłe było zakończenie kadencji M. Szczanieckiego, ostatniego dyrektora drugiego okresu: w dniu 20 września 1964 r. KW PZPR w Poznaniu

kazał mu podać się do dymisji. Z wysoce miarodajnej strony wyjaśniono autorowi niniejszego szkicu, że stało się to z inicjatywy i pod presją ówczesnej podstawowej organizacji partyjnej Instytutu. Miał to być początek "oczyszczania Instytutu Zachodniego z elementów endecko-klerykalnych", rzekomo utrudniających współpracę z NRD. W konflikcie z dyrekcją znalazł się także, choć z innej przyczyny, prof. K. Kolańczyk, który właśnie wydał w Instytucie swą monografię *Polityka kulturalna i szkolnictwo wyższe w Niemieckiej Republice Federalnej* (1963), a J. Ziółkowski odsunął się od Instytutu. Umowa o prace zlecone z L. Janickim, autorem monografii o ustroju NRD, nie została przedłużona (po 5 latach dyrekcja prosiła, aby wrócił do Instytutu). W tym też czasie podał się do dymisji Michał Pollak, wielce zasłużony dyrektor administracyjny, który pełnił tę funkcję od 1945 r. Przed wojną był kuratorem okręgu szkolnego poznańskiego, a w czasie okupacji - dyrektorem Biura Szkolnego przy Delegaturze Rządu. Za M. Szanieckim ujął się wydział prawa Uniwersytetu Warszawskiego, zapraszając go na katedrę historii państwa i prawa. Szaniecki opuścił Poznań.

* * *

Rozpoczął się okres trzeci, który trwał do 1990 r. Przez krótki czas funkcje dyrektora pełnił zastępca dotychczasowy wicedyrektor Z. Kaczmarczyk. 1 stycznia 1966 r. dyrektorem został W. Markiewicz, socjolog, który poprzednio również był wicedyrektorem przy M. Szanieckim. Po Markiewiczu stanowisko to obejmowali L. Trzeciakowski (1974 - 1978) i A. Czubiński (1978 - 1990).

Niespokojny był koniec roku 1965. W obliczu zbliżającego się Millenium Episkopat Polski wystosował do biskupów niemieckich orędzie o wzajemne przebaczenie. Rząd zorganizował masowe akcje protestacyjne, uważając krok biskupów za ingerencję w politykę zagraniczną. Dwóch pracowników Instytutu, którzy m.in. odmówili podpisania protestu, zwolniono w 1966 r. podając za przyczynę inne okoliczności. W dwa lata później, na posiedzeniu dyrekcji w dniu 30 listopada 1968 r. dyrektor Markiewicz oświadczył, że KW PZPR nie zgadza się na powołanie K. M. Pospieszalskiego oraz K. Skubiszewskiego (choć obaj nie byli pracownikami Instytutu Zachodniego) na członków Rady Naukowej nowej kadencji.

Lata 1964 - 1990 były okresem wielkiego rozwoju. Zawdzięczał to Instytut bodaj temu, że kierownictwo spoczywało w rękach PZPR i tym samym miało większe możliwości działania. Wzrastała stopniowo liczba pracowników, którzy też znacznie częściej niż dawniej wyjeżdżali za granicę, do państw zachodnich, w tym także do RFN. Nawiązano kontakty z zagranicznymi ośrodkami naukowymi, one z kolei przysyłały delegacje do Instytutu, który organizował dla niemieckich grup wykłady. Najwcześniej nawiązano kontakt z Niemiecko-Polskim Towarzystwem w Dusseldorfie i Ewangelicką Akademią w Berlinie Zachodnim. Nieliczne stosunkowo wizyty stały się częstsze po dojściu w Niemczech Zachodnich do władzy socjaldemokratów na czele z Willy Brandtem (1969) i zawarciu w dniu 7 grudnia 1970 r. układu

o podstawach normalizacji stosunków między Polską a RFN. Gdy w 1982 r. miejsce socjaldemokracji w RFN zajęła koalicja chadecko-liberalna, we wzajemnych kontaktach nastąpiła recesja. Rząd RFN, nie kwestionując formalnie układu, głosił wówczas, iż w związku z kwestią zjednoczenia Niemiec sprawa granic jest nadal otwarta. To zmieniające się oblicze Niemiec musiał Instytut mieć stale na uwadze.

Obok anglojęzycznego periodyku "Polish Western Affairs" wydawano od 1965 r. wersję francuską ("La Pologne et les Affaires Occidentales"), a w latach 1982 - 1990 także wersję niemiecką ("Polnische Weststudien"). Obecnie ukazuje się jedynie "Polish Western Affairs", Wznowiono też wybitnie deficytowe — przeznaczone do celów naukowych i dla zagranicy — *Documenta Occupations*, zawierające niemal wyłącznie niemieckie dokumenty w oryginale. Równocześnie kontynuowano serię "Badania nad okupacją hitlerowską w Polsce".

Trudno w krótkim szkicu przedstawić dorobek tego okresu, który obejmował przecież 25 lat. Liczba druków zwartych powiększyła się nieproporcjonalnie w stosunku do długości omawianego okresu. Poprzednio w ośmioletnim okresie wydano 58 książek, teraz - 270 druków zwartych (w tym w dwudziestolecie 1970 - 1991 - 148 prac autorstwa 76 pracowników naukowych). Oczywiście nie wszyscy byli pracownikami Instytutu, który jako instytucja wydawnicza stał otworem dla wszystkich prac, których tematyka odpowiadała jego profilowi.

Trudno też przedstawić ten dorobek, ponieważ zakres problematyki był bardzo rozległy, wykraczając nieraz daleko poza tematykę Ziem Zachodnich i stosunków polsko-niemieckich. I tak np. pod red. K. Kwaśniewskiego i L. Trzeciakowskiego ukazał się bardzo potrzebny słownik biograficzny *Polacy w historii i kulturze krajów Europy Zachodniej* (1981), J. Krasuski ogłosił pracę *Wspólnota Francuska w Afryce* (1983), zaś B. Koszel najpierw studium *Rywalizacja niemiecko-włoska w Europie Środkowej i na Bałkanach w latach 1933 - 1941* (1983), a następnie *Hiszpański dramat 1936 - 1939. Wojna domowa w polityce mocarstw europejskich* (1991).

Dyrektor Markiewicz jako socjolog ogłosił na samym początku tego okresu dwie prace zbiorowe. Pierwsza z nich przedstawiała społeczne przemiany na Ziemiach Zachodnich, druga - rozwój społeczny i gospodarczy NRD w latach 1948 - 1969; w 1966 r. też własną monografię *Społeczeństwo i socjologia w Niemieckiej Republice Federalnej* (1966). Nurt socjologiczny, zapoczątkowany wcześniej w Instytucie Zachodnim przez Z. Dulczewskiego⁶, kontynuowali następnie: A. Kwilecki w pracy *Ziemie Zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej* (1976); S. Lisiecki w studium *Robotnicy cudzoziemscy w strukturze społeczeństwa zachodnioniemieckiego* (1991); A. Sakson w dwóch pracach o różnej tematyce — *Mazurzy, społeczeństwo pogranicza* (1990) i *Młodzież Berlina Zachodniego* (1991). O Mazurach pisał już raz W. Chojnacki, publikując materiały pastora Gizewiusza z 1846 r.

⁶ . Z . Dulczewski zorganizował Sekcję Socjologiczną (przemianowaną następnie na Zakład Socjologiczny), Ogłosił konkurs na pamiętniki osadników Ziem Odzyskanych (1957), a następnie zainicjował badania terenowe na Pomorzu Zachodnim i Ziemi Lubuskiej. Podsumowanie wyników różnych badań zawiera praca A. Kwileckiego *Ziemie Zachodnie w polskiej literaturze socjologicznej*, Poznań 1970.

(*Polska kwestia językowa w Prusach*, 1961) oraz W. Wrzesiński (*Ruch polski na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1920 - 1933*, 1963).

Nurt ekonomiczny reprezentowali Z. Nowak, Z. Puślecki, H. Dmochowska, P. Kalka. Pierwszy z nich zajął się problemem dezintegracji i integracji w kapitalizmie z teoretycznego punktu widzenia (1972), a poza tym — wraz z H. Dmochowską i T. Rajczyckim — patronował pracy *Ekonomiczna efektywność zachodniemieckiej integracji* (1976) oraz już sam drugiej pracy zbiorowej *Republika Federalna Niemiec w systemie integracyjnym EWG* (1991).

Wiele uwagi - jak dawniej - poświęcano historii, przede wszystkim czasom najnowszym, a jedynie wyjątkowo dziewiętnastowiecznej przeszłości (należy tu wspomnieć o wielkiej monografii A. Walczaka *Dylematy i obsesje jedności i podziału Rzeszy w XIX i XX w.* — 1982). Pod red. L. Trzeciakowskiego ukazała się praca B. Grzesia, J. Kozłowskiego i A. Kramskiego *Niemcy w Poznaniu wobec polityki germanizacyjnej 1815 - 1920* (1976); J. Pajewski patronował pracy zbiorowej *Dzieje Hakaty*, powstałej przy udziale historyka z NRD Gentzena (1965); J. Krasuski kontynuował swe badania nad stosunkami polsko-niemieckimi z lat 1926 - 1932, a okres 1933 - 1938 opracował M. Wojciechowski. Poza tym J. Krasuski opublikował *Historię Rzeszy Niemieckiej* (1971), Z. Mazur *Pakt Czterech* (1979), a J. Sobczak *Propagandę zagraniczną Niemiec weimarskich wobec Polski* (1973). Należy tu jeszcze wymienić bardzo ważną pracę zbiorową *Historiografia stosunków polsko-niemieckich* (trzy tomy z lat 1978, 1985 i 1991 pod red. J. Krasuskiego, G. Labudy i A. Walczaka).

Tematycznie jednorodne są dalsze tomy wspomnianej już wyżej serii *Documenta Occupationis*. Do wydanych do 1959 r. przez K. M. Pospieszalskiego siedmiu tomów dodano jeszcze 6. Patronował im liczny zespół redakcyjny pod kierownictwem Cz. Łuczaka (redaktora dwóch tomów), a także Główna Komisja Badania Zbrodni Hitlerowskich i Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych. Seria *Badania nad okupacją* powiększyła się z 9 do 14 tomów. Autorami ostatnich książek są S. Nawrocki, J. Sziling, B. Bojarska, M. Walczak i J. Marczewski. Niezwykle czasochłonne było dzieło B. Bojarskiej *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień-grudzień 1939)* z 1972 r., które powstało nie przy biurku, lecz było rezultatem starannej dokumentacji w terenie wielu nie opisanych dotychczas akcji hitlerowskich. Przy pracowni badania dziejów okupacji utworzono pod kierownictwem M. Walczaka czteroosobową filię z siedzibą w Warszawie przeznaczoną do badań losów nauki i oświaty, co zaowocowało już wydaniem dwóch prac z tej dziedziny. Należą tu również powstałe w Instytucie Zachodnim, lecz poza nim ogłoszone, dwie prace M. Olszewskiego (*Fort VII* oraz *Straty i martyrologia Poznania*) i studium E. Serwańskiego *Wielkopolska w cieniu swastyki* (PAX 1970).

Do historii należy też, chociaż nie tak pomyślana, dwutomowa praca zbiorowa o bardzo rozbudowanej problematyce: tom I — *Niemiecka Republika Demokratyczna* (1963) pod red. B. Gruchmana i B. Wiewióry), tom II — *Niemiecka Republika Federalna* (1965) pod red. K. M. Pospieszalskiego i J. Ziółkowskiego. Sprawy kulturalne w tym dziele opracował długoletni redaktor "Przeglądu Zachodniego", który też przez wiele lat prowadził ten

dział w Instytucie Zachodnim. Po nim objął go T. Wróblewski, który wydał pracę o slawistyce w NRD i RFN (1973) oraz studium o ewolucji tzw. badań wschodnich w RFN (1986).

Rozwój wydarzeń przegonił pracę Grażyny Sas *Niemiecka Republika Demokratyczna - droga do tożsamości* (1989), poświęconą wysiłkom odgraniczenia się od Republiki Federalnej. Taki sam los spotkał niespodziewanie wydane w 1990 r. studium Z. Puśleckiego *Proces ekonomicznego jednoczenia się Niemiec*. Prace te zachowają swoją wartość jako dokumentacja panujących wówczas tendencji.

Osobną pozycję stanowi obszerne studium K. Skubiszewskiego *Zachodnia granica Polski w świetle traktatów* (1975). Doktryny polityczne są reprezentowane przez prace Anny Wolf-Powęskiej: *Doktryna geopolityki w Niemczech* (1974), *Polityczne i filozoficzne nurty konserwatyzmu w Republice Federalnej Niemiec* (1984) oraz *Niemiecka myśl polityczna Oświecenia* (1988).

Istotne miejsce zajmują prawno-polityczne zagadnienia RFN. Aktualne są prace pióra L. Janickiego względnie przez niego współredagowane: monografia *Partie polityczne w systemie prawnym RFN* (1975) i monografia o charakterze polemicznym *Republika Federalna wobec terytorialno-politycznych następstw klęski i upadku Rzeszy (zagadnienia prawne)* (1986), następnie dwie prace zbiorowe *Republika Federalna w dobie rządów koalicji socjaldemokratyczno-liberalnej* (1986 - współredaktor A. Czubiński) i *Ustrój Polityczny Republiki Federalnej* (1986 - współredaktor M. Sobolewski), za którą pojawił się starannie opracowany tekst ustawy zasadniczej RFN w oryginalnym, pierwotnym i stopniowo nowelizowanym brzmieniu. Należy tu też zaliczyć pracę W. Czaplińskiego *Obywatelstwo w procesie normalizacji stosunków RFN-PRL i RFN-NRD* (1990), również o charakterze polemicznym.

Z problemami tymi łączy się szereg studiów ogłoszonych drukiem w 1990 r. Oto one: O. Lissowski *Między demokracją a racjonalizacją; Pracownicze związki zawodowe w RFN*; J. J. Węc *FDP wobec polityki wschodniej RFN 1969 - 1982* (1990); W. Maziniak *Zieloni w Republice Federalnej*. Warto tu także przypomnieć dawniej już wydaną pracę A. Walczaka *BHE - zochnioniemiecka partia przesiedleńców* (1967).

Problematyką czechosłowacką, austriacką i jugosłowiańską zajmował się J. Kozeński w pracach: *Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej 1932 - 1938* (1964); *Sprawa przyłączenia Austrii do Niemiec 1932 - 1938* (1965); *Agresja na Jugosławię 1941* (1979); *Czechosłowacka jesień 1938* (1989). Tenże autor krytycznie podsumował stan badań nad opozycją niemiecką w III Rzeszy (1987).

Powyższy wybór publikacji zwartych Instytutu Zachodniego daleki jest od kompletności⁷ ze względu na ograniczone ramy niniejszego szkicu. Należy jednak poświęcić kilka przynajmniej słów periodykowi Instytutu Zachod-

⁷ Obszerne relacje o działalności Instytutu Zachodniego zawierają następujące prace: A. Czubiński, *Instytut Zachodni (1944 - 1986)* (1987); tenże, *Instytut Zachodni w Poznaniu. Zarys działalności badawczej i wydawniczej (1944-1985)* Przegląd Zachodni 1986, nr 5 - 6; przypisy tej ostatniej pracy zawierają wiele informacji o sprawozdaniach poszczególnych pracowników Instytutu, poczynając od relacji wicedyrektora M. Pollaka, *Instytut Zachodni. Powstanie i rozwój organizacyjny w ciągu dziesięciolecia*, Przegląd Zachodni 1955, nr 3-4 s.469 - 486. Jako osobne druki Instytut wydał katalogi wydawnictw za lata 1945 - 1969 i 1970-1991.

niego "Przeglądowi Zachodniemu". Byłoby rzeczą niemożliwą orientować się w jego 50 rocznikach, gdyby nie trzy kolejne zeszyty *Bibliografii zawartości "Przeglądu Zachodniego"* (lata 1945 - 1955, 1956 - 1965, 1966 - 1983 w opr. M. Walentynowicz, A. Węckiego, L. Paszkiewicz i W. Tomaszewskiego). Trzeba też złożyć hołd zmarłym długoletnim redaktorom tego czasopisma - Mieczysławowi Suchockiemu i Władysławowi Tomaszewskiemu.

Z licznych kontaktów międzynarodowych na uwagę zasługuje udział W. Markiewicza, A. Czubińskiego i Z. Kułaka w pracach utworzonej w 1972 r. pod patronatem UNESCO Mieszanej Komisji Podręcznikowej Polska-RFN, której zadaniem jest badanie, jaki wyraz w obu tych państwach znajdują problemy historii i geografii w materiałach dydaktycznych. Dotychczas odbyło się przeszło 20 konferencji, ostatnia w Braunschweigu dla uczczenia 20 rocznicy działalności Komisji. Instytut opublikował materiały z 15 konferencji, w tym również z sympozjum geografów. Syntetyczny charakter ma publikacja *Dorobek naukowy konferencji 1972 - 1987*. W Instytucie istniała pracownia podręczników szkolnych kierowana przez Z. Kułaka.

Często stosowaną formą działalności Instytutu są sympozja naukowe, nieraz przy udziale specjalistów zagranicznych. Niektóre są relacjonowane w "Przeglądzie Zachodnim", inne stanowią podstawę osobnych publikacji. Ogłaszana w "Przeglądzie" kronika odnotowuje wszystkie spotkania, wizyty i wygłoszone wykłady.

Biblioteka Instytutu zawiera 80 000 pozycji. Trzy czwarte z nich to książki, z czego 60% w językach obcych, głównie niemieckim. W pracowni badań dziejów okupacji prowadzi się od 1945 r. archiwum, które zawiera kilka tysięcy jednostek (dokumenty niemieckie, wspomnienia, zeznania świadków, opracowania). Wszystkie publikacje o okupacji niemieckiej odnotowują jego istnienie.

Ogromnym zespołem dokumentalnym jest też archiwum prasowe, które składa się z roczników wielu dzienników i periodyków oraz tematycznie uporządkowanego zbioru wycinków prasowych za czas od lat pięćdziesiątych do końca 1989 r. Instytut jest również centrum dokumentacyjnym Wspólnot Europejskich.

Stopień doktora habilitowanego posiadają następujący obecnie zatrudnieni pracownicy Instytutu Zachodniego: Lech Janicki, Bogdan Koszel, Jerzy Kozeński, Jerzy Krasuski, Andrzej Sakson, Edmund Serwański, Anna Wolff-Powęska i Tadeusz Wróblewski.

* * *

Ostateczne uznanie granicy na Odrze i Nysie przez zjednoczoną Republikę Federalną musiało mieć istotny wpływ na problematykę badawczą Instytutu. Kontrowersje nie znikną, gdyż są organicznym elementem współistnienia, ale należy żywić nadzieję, że porozumienie i pojednanie będą przewodnią ideą. Z dniem 1 lipca 1990 r. nastąpiła zmiana na stanowisku dyrektora Instytutu. Objęła je na mocy nominacji Polskiej Akademii Nauk prof, dr hab. Anna Wolff-Powęska.

WESTERN INSTITUTE - WIELKOPOLSKA CENTER OF POLITICAL THOUGHT

S u m m a r y

The author, one of the first employees of Western Institute in Poznań, presents a history of rise of this scientific institution under the German occupation, its history in the People's Republic period and its present state, as well as its scientific output in the field of research on German politics, economic and cultural neighbourhood and - presently - on the problems of integration, especially of Western Polish territories with West European countries.